

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U VRIJEME BALKANSKIH RATOVA

NORTHWEST CROATIA DURING THE BALKAN WARS

Igor Despot

A.Starčevića 1, 10360 Sesvete

Oš Markuševec, Zagreb

idespot@net.amis.hr

Primljeno/Received: 15. 3. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad

Review

UDK/UDC 314-091 (497.5-3 Balkanski ratovi)

SAŽETAK

Sjeverozapadna Hrvatska je u vrijeme Balkanskih ratova dijelila sudbinu ostatka Hrvatske, a u ekonomskom dijelu i cijele Austro - Ugarske Monarhije. Od 31. ožujka 1912. je u Hrvatskoj ukinuto ustavno stanje i proglašen komesarijat s kraljevskim povjerenikom Slavkom Cuvajem na čelu. Njegovi zakoni o tisku i o slobodi sakupljanja u mnogome određuju mogućnost praćenja situacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj tijekom Balkanskih ratova. Zbog reakcionarnog zakona prestale su izlaziti brojne novine među kojima i lokalne novine sjeverozapada Hrvatske Podravska hrvatska straža iz Koprivnice i Hrvat iz Virovitice. Istraživanje ove teme svodi se na dokumente Hrvatskog državnog arhiva te tekstove iz nacionalnih novina koje su nastavile izlaziti. Raspuštanje Hrvatskog sabora iz veljače 1912. doveo je do brojnih demonstracija među kojima su najvažnije zauzimanje sveučilišta od strane studenata, opći đački štrajk i skupštinski pokret po cijeloj Hrvatskoj. U đačkom štrajku sudjelovali su i gimnazijalci te učenice strukovne škole iz Koprivnice. Najznačajniji miting sjeverozapadne Hrvatske održao se u Varaždinu u organizaciji pravaša i socijaldemokrata. Izbijanjem Balkanskih ratova te proglašenjem moratorija na plaćanje balkanskih zemalja u cijeloj Monarhiji dolazi do inflacije, rasta kamatnjaka i niza stečajeva kojih Hrvatska nije bila pošteđena, ali ih je imala u manjem broju od ostatka Monarhije. Stanovništvo je mobilizirano za slučaj rata bilo sa Srbijom, bilo s Rusijom, a među mobiliziranim brojni su i oni s područja sjeverozapadne Hrvatske. Mobilizacija još više usložnjava ekonomsku situaciju. U cijeloj Hrvatskoj brojni su izrazi solidarnosti prema balkanskim saveznicima, ali je sjeverozapadna Hrvatska nešto rezerviranija u tome od Dalmacije ili Slavonije i Srijema. Prikupljana su sredstva za Crveni križ balkanskih država, dobrovoljci i liječnici su odlazili na ratište, veliki je broj veleizdajničkih procesa. Sve se to događalo i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ali u puno manjem obimu. Nakon rata u kolovozu 1913. u Slavoniji i Srijemu izbija epidemija kolere čiji zapadni kraci dolaze do Bjelovara i izazivaju paniku bez velikog broja oboljelih. Sjeverozapadna Hrvatska je tijekom ratova bila puno umjerenija od ostatka zemlje zbog manjeg utjecaja Koalicije i omladine na stanovništvo koje je uz tradicionalno pravaško opredjeljenje počelo pristajati uz ideje braće Radić.

Ključne riječi: Balkanski ratovi, sjeverozapadna Hrvatska, komesarijat, inflacija, mobilizacija, kolera

Key words: Balkan Wars, Northwest Croatia, Commissariat, inflation, mobilization, cholera

UVOD

Vrlo je teško pratiti situaciju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u vrijeme Balkanskih ratova. Nekoliko je razloga za to. Prvi i najvažniji je obustava izlaženja lokalnih novina od početka travnja 1912. pa do početka 1914. godine. Drugi razlog je nedostatak i nesređenost građe Kraljevskih kotarskih sudova u Državnom arhivu u Varaždinu. No, iz novina koje su izlazile u drugim krajevima Banske Hrvatske te u Dalmaciji i na Rijeci te iz zapisa Predsjedništva zemaljske vlade u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu ipak možemo izvući neke zaključke. Ovaj članak bi trebao odgovoriti na nekoliko pitanja koja se mogu postaviti o situaciji u vrijeme Balkanskih ratova. To su posljedice banovanja Slavka Cuvaja i Komesarijata koji je proglašen za Bansku Hrvatsku 31. ožujka, posljedice višemjesečne mobilizacije, posljedice ekonomske krize koja je pogodila cijelu Austro-Ugarsku Monarhiju izbijanjem Balkanskih ratova, postojanje izraza solidarnosti prema balkanskim saveznicima, te posljedice izbijanja epidemije kolere 1913. godine u krajevima sjeverozapadne Hrvatske.

BANOVANJE SLAVKA CUAJAJA I KOMESARIJAT U HRVATSKOJ

Slavko pl. Cuvaj postao je hrvatskim banom 26. siječnja 1912. godine. Već u veljači raspustio je Hrvatski sabor koji se dotad nije ni sastajao jer sastav Sabora nije osiguravao potrebnu većinu za produženje Hrvatsko-ugarske nagodbe.¹ Od dolaska na banski položaj hrvatski tisak se ujedinio u napadima na Cuvaja, a njegovo postavljanje na položaj dovodi i do formalnog saveza Hrvatsko-srpske koalicije i Stranke prava, a njegov osnovni zahtjev je financijska neovisnost Hrvatske. Tisak sa zadovoljstvom dočekuje stvaranje te koalicije, a možda je i najoptimističnija *Hrvatska kruna* koja 20. ožujka donosi članak »Zora rudi«. U članku piše: »...mislimo ovdje uglavnom na kooperaciju pravaša sa koalicijom ne samo za vrijeme izbora, nego i poslije izbora, na bazi financijske samostalnosti Hrvatske, te na veličanstveni pokret srednjoškolske omladine diljem svih hrvatskih zemalja... Nek se čudi, ali neka i pamti da ovakva pokreta ne samo što ne pamti naša domovina, nego se sličnim ne može podičiti ni najveći i najkulturniji narod u Evropi i van nje.«²

Sam Cuvajev izbor, ukidanje Sabora, pooštrenje cenzure u novinama, dovodi do niza prosvjeda od kojih su najvažniji prosvjedi na Sveučilištu, opći đački štrajk učenika srednjih škola, te skupštinski pokret u hrvatskim gradovima u kojem sudjeluju i pravaši, predstavnici Koalicije, predstavnici Hrvatske pučke seljačke stranke, ali i socijaldemokrati. Ti prosvjedi zabilježeni su i na području sjeverozapadne Hrvatske. Đački štrajk je započeo u Bakru 6. ožujka 1912., nastavio se priključenjem svih zagrebačkih srednjih škola 9. ožujka, a do 14. ožujka štrajk je bio potpun u cijeloj Hrvatskoj. Povod štrajku bili su incidenti na Sušaku u kojima je đačka omladina prozvala svoje profesore koji su se išli pokloniti Cuvaju. Nakon nereda na Sušak je trebao doći školski nadzornik Krema iz Zagreba radi istrage i isključenja učenika koji su sudjelovali u demonstracijama. To je isprovociralo đake koji kreću u opći štrajk.

Taj štrajk urodio je i brošuram *Gjački pokret* kojoj je autor August Cesarec, a Luka Jukić je napisao uvodnik. U brošuri među ostalim piše: »Uzroci su pokretu gjačkom duboki i mogu se ukloniti tek promjenom prilika u Hrvatskoj. Opća uzrujanost i ogorčenost, koja već nekoliko godina potresa naš narod, nije mogla proći bez utjecaja na mladež.«³ Tom štrajku priključili su se i učenici gimnazije i učenice strukovne škole u Koprivnici koji su demonstrirali 16. ožujka 1912. Oko 9 sati učenice i učenici su se okupili i krenuli prema kolodvoru gdje su dočekali kolege iz Zagreba. Nakon toga se povorka otputila prema gimnaziji gdje su održani govori i otpjevana hrvatska himna. U povorci se

¹ Nagodba je potpisana 1868. Njome je Hrvatskoj priznata autonomija kakvu druge pokrajine u Ugarskoj nisu imale, ali i određena financijska podčinjenost te mogućnost ugarskom ministru predsjedniku da postavlja hrvatskog bana. Valjanost Nagodbe se morala zakonski produljivati ili revidirati (posljednja revizija bila je 1906. kada je tangenta postavljena nešto elastičnije, odnosno kada je Hrvatskoj ostajalo nešto više novaca za njene potrebe)

² *Hrvatska kruna*, 20.3.1912. *Hrvatska kruna* - osnovno glasilo Stranke prava za Dalmaciju, novine su izlazile u Zadru.

³ Milan DURMAN, »Đački štrajk 1912.«, *Književnik*, 1939, br. 2, 69

klicalo đaku Sahinagiću koji je nekoliko dana ranije teško ranjen u demonstracijama u Sarajevu, pjevane su domoljubne pjesme. Građanstvo se priključilo demonstrantima i pokazalo koliko je Cuvaj omražen u narodu.⁴

Osim đaćkih prosvjeda prosvjedovali su i političari, radnici, studenti. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj najveća je skupština održana u Varaždinu 3. ožujka 1912. gdje se okupilo 1400 do 1500 ljudi. Govore su držali socijaldemokrati i pravaši, a ostao je sačuvan i letak sa skupa koji je tiskan u Platzerovoj tiskari. U tom letku se navodi da skupština »...1. prosvjeduje protiv cijelom protuustavnom vladajućem režimu magjarskih eksponenata u Hrvatskoj; 2. prosvjeduje protiv neopravdanih raspusta sabora, kojima se onemogućuje predstavnicima naroda, da izraze svoje negodovanje obzirom na sadanje političko stanje u Hrvatskoj; 3. prosvjeduje protiv ograničavanja zakonom zajamčene slobode štampe, kojim se onemogućuje narodnoj inteligenciji, da u širokim slojevima naroda čuva narodnu pravnu svijest; 4. prosvjeduje protiv ograničavanja zakonom zajamčene slobode sastajanja, kojim se onemogućuje širokim slojevima naroda, da izraze svoje ogorčenje nad gaženjem narodnih prava; 5. prosvjeduje protiv uporabe svake sile, kojom se onemogućuje slobodni izražaj slobodne narodne volje.«⁵

U Hrvatskoj je od 31. ožujka ručnim pismom Franje Josipa na snazi Komesarijat s komesarom (povjerenikom) Slavkom Cuvajem na čelu.⁶ Već 3. travnja dolaze i formalne naredbe o pravu okupljanja te o tisku. Cuvaj je izabrao povjerenstvo u kojem je želio imati i posjednika Tomu Jalžabetića iz Đurđevca kao jedinog predstavnika sjeverozapadne Hrvatske, ali je on odbio sudjelovanje jer se nije slagao da se ukinu kompetencije Sabora.⁷

Zakon o tisku omnogome se odrazio na politički i javni život banske Hrvatske, a sjeverozapadna Hrvatska je ostala bez svojih regionalnih novina. Krajem ožujka prestaju izlaziti *Hrvat* iz Virovitice, ali i *Podravska hrvatska straža* iz Koprivnice. Novi tiskovni zakon koji je donesen 3. travnja 1912. bio je najreakcionarniji u Evropi osim carske Rusije. Dnevници su morali položiti jamčevinu od 5000 kruna od kojih se automatski odbijala globa. Jamčevina nije smjela spasti ispod 400 kruna.⁸ Kako je to u praksi izgledalo najbolje možemo vidjeti iz tekstova u *Crvenoj Hrvatskoj* i *Srbobranu*. *Crvena Hrvatska* donosi sljedeće pismo svoga dopisnika iz Zagreba: «...procedura koja se pri cenzuriranju vodi pokazuje i suviše očito za čim se ide. Ta cenzura određuje, da se novine iza otisnutog jednog jedinog primjerka nose odmah na cenzuru i da ih ova ima za naj kasnije dva sata pregledati i izdati odluku. No što se događa? Cenzura novinu pročita za kojih desetak časaka, odluka je o njima gotova i urednik dotičnog lista na redarstvu sjedi i čeka, vidi da je cenzura gotova, ali oni mu odluke ne izručuju nego točno na vlas, kad su dva sata minula. Bezuvjetno je nešto zaplijenjeno- potreban je najmanje jedan sat da se zamjeni taj dio. Opet se čeka dva sata. Novine umjesto u dva sata izađu sa 8 do 10 sati zakašnjenja i to potpuno bezlične. Cenzura radi po radnom vremenu izlaženja novina od prije pa i ako ih doneseš u 10 neće ih ni gledati do 2.»⁹ Osim toga velika je globa ako se tiska više od jednog primjerka koji odlazi na cenzuru. Prva je kao žrtva pala pravaška *Hrvatska* koja je isplatila 500 kruna.

Srbobran se ispričava svojim čitateljima u tekstu »Kako se vrši preventivna cenzura«: »... šalje se prvi primjerak novina redarstvenom povjerenstvu. Ono ih u roku od dva sata pregleda, pa izdaje propusnicu, nakon čega se list može štampati dalje. Ili redarstvo zaplijeni, pa u roku od dva sata izdaje odluku, šta je zaplijenjeno. Sad se mora prema tome list ispraviti i tako ispravljen šalje se opet redarstvenom povjerenstvu. Redarstvo ga opet pregleda pa ga ili odobri ili opet što zaplijeni. Istom kada definitivno odobri redarstvo štampanje, smiju se novine raspacavati, ali se šalju opet kao i prije na cenzuru drž. odvjetništvu, koje bez obzira na preventivnu cenzuru može sa svoje strane zaplijeniti list

⁴ *Podravska hrvatska straža*, 16.3.1912.

⁵ Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade, sv. 6-14, 1122/1912, kutija 845.

⁶ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 1592/1912, kutija 849.

⁷ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 3043/1912, kutija 849.

⁸ Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske*, Zagreb 1962, 371.

⁹ *Crvena Hrvatska*, 17.4.1912. *Crvena Hrvatska*- novine Hrvatske stranke iz Dubrovnika.

prema zakonu o štampi. Molimo naše poštovane pretplatnike i čitaoce, da ovo uvažē, ako eventualno list zakasni.«¹⁰

Naredba o preventivnoj cenzuri i uvođenju kaucije jako je pogodila sve novine. Obustavljene su *Radnička borba*, *Riječki glasnik* iz Sušaka se seli u Rijeku, *Dom* ne izlazi gotovo cijelu godinu, *Hrvatske novine*, *Svietlost* iz Vinkovaca i *Hrvatski Branik* se prestaju baviti politikom, privremeno se obustavljaju i *Koprive*.¹¹ *Podravska hrvatska straža* obnavlja izlaženje početkom 1914.

Prema zakonu o okupljanju dopušteni su samo pouzdani sastanci u zatvorenim prostorijama gdje su se trebala raspravljati stališka pitanja. Trebalo je zamoliti dozvolu kod nadležne upravne oblasti uz naznaku mjesta, vremena i predmeta vijećanja tri dana prije sastanka. Odluka o odobrenju se dobijala u pismenom obliku. Dozvoljenim sastancima morao je prisustvovati izaslanik upravne oblasti.¹² Kako je to izgledalo u praksi možemo vidjeti iz sastanka koji je organizirao glavni urednik *Podravske hrvatske straže* župnik Stjepan Zagorec. On je tražio dozvolu za sastanak u gostionici ne bi li se oprostio od župljana prije svog privremenog odlaska u Južnu Ameriku. Dozvoljen je tzv. Pouzdanički sastanak na kojem se nije smjelo baviti politikom. Pročitao je rezoluciju koja nije prihvaćena jer je sastanak prije toga prekinut od policije.¹³

U ovakvim okolnostima hrvatski i srpski narod Banske Hrvatske dočekali su Balkanske ratove nezadovoljni zbog nedostataka političke djelatnosti i sa osjećajem nezadovoljstva prema vlastima Monarhije.

GOSPODARSKI PROBLEMI STANOVNIŠTVA

Čovjeka sjeverozapadne Hrvatske, ali i svo stanovništvo Monarhije pogađao je i zastoj u ekonomskoj aktivnosti. Kako je Austro-Ugarska Monarhija svoj kapital ulagala u balkanske zemlje i imala najveći izvoz upravo na Balkan, izbijanje rata i proglašenje zakona o moratoriju plaćanja u balkanskim zemljama strašno je pogodilo cijelu privredu Monarhije. Već u listopadu 1912. godine dolazi do velikog pada vrijednosti dionica na bečkoj burzi (između milijarde i dvije milijarde kruna).¹⁴ Pad vrijednosti dionica prati i povišenje kamatnjaka, prekid dodjeljivanja hipotekarnih zajmova koji uzrokuje i pad industrije, trgovine i obrta. Pad cijena dionica nastavio se sve do kraja balkanske krize, pa se to loše odrazilo na brojna poduzeća.¹⁵ Središnja banka Monarhije, Austro-Ugarska banka, povicila je kamatnjak na šest posto, a za njom su kamatnjak povicili i ostali novčani zavodi, pa je u najmanjim bankama kamatnjak bio i viši od deset posto.¹⁶

Austro-Ugarska banka je kao središnja novčarska institucija pozajmljivala novce manjim bankama, pa je uslijed provedene mobilizacije (imala je zakonsku obavezu državi pozajmljivati novce koliko god ona treba) morala otkazati kredit svim manjim novčarskim institucijama i tražiti da joj se vrate sve stare tražbine. Narod je izbijanjem krize pohrlio u banke i štedionice ne bi li podigao svoje novce pa je ta panika izazvala dodatne teškoće.¹⁷ Monarhija je na području zahvaćenom ratom imala veliko tržište, a prekid izvoza robe uslijed ratova na područje Balkana zahtijevao je brzo prestrukturu-

¹⁰ *Србобран*, 23.3.(5.4.) 1912. *Srbobran* je u promatranom razdoblju postao jedna od najvažnijih tiskovina u Hrvatskoj. Kako je od 1910. idejno vodstvo Koalicije preuzeo Svetozar Pribičević, to više nisu bile novine samo manjinskog srpskog naroda, nego su postale jedan od najvažnijih propagatora ideja Koalicije. Novine je izdavala Srpska samostalna stranka.

¹¹ *Hrvatski pokret*, 9.4.1912. Glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. Uz *Srbobran* najznačajnije novine Banske Hrvatske u kojima su se mogli vidjeti stavovi Koalicije.

¹² HDA, PRZVI, sv. 6-14, 1592/1912, kutija 847.

¹³ HDA, PRZVI, sv. 6-14, 946 /1912, kutija 845.

¹⁴ *Hrvatski Lloyd*, 26.10.1912. *Hrvatski Lloyd* je bio najkvalitetnija ekonomska tiskovina u promatranom razdoblju.

¹⁵ *Hrvatski Lloyd*, 1.11.1913., Primjer pada vrijednosti je tvrtka Željezo Prag čija je vrijednost dionica u roku godinu dana pala s 3820 kruna na 2860 kruna.

¹⁶ *Hrvatski Lloyd*, 18.1.1913.

¹⁷ *Hrvatska zastava istine*, 30.1.1913. Novine klerikalnog dijela Stranke prava namijenjene puku.

riranje izvoza za kojeg Monarhija nije imala snage. Početkom rata zaraćene države proglasile su moratorij na isplatu robe, pa se trgovcima Monarhije nije ni isplatilo trgovati sa zaraćenim državama zbog neizvjesnosti plaćanja isporučene robe.¹⁸

Moratorijem se obustavljaju privatno-pravna plaćanja dok se ne povrati normalno stanje. Zakon je vrijedio i za već isporučenu robu pa su poduzeća koja su imala tržište na Balkanu bila u gubitcima već samim proglašenjem moratorija. Tim poduzećima nitko nije opraštao obveze prema domaćim novčanim zavodima. U ekonomskim krugovima se razmišljalo da bi trebalo proglasiti i moratorij u Monarhiji. U tom smjeru je napravljena »Novela mjembenom zakonu« o produživanju rokova protestiranja i prezentiranja mjenice u slučaju nesavladivih zapreka.¹⁹ Problem tog zakona je bio što su kriteriji utvrđivanja više sile ovisili o onom koji utvrđuje, pa su se neka poduzeća spašavala stečaja, a druga nisu. O uvođenju moratorija Trgovačka komora Beograd poslala je obavijest zagrebačkoj Trgovačko-obrtničkoj komori u kojem piše sljedeće: »...Ovaj zakon kojim se obustavljaju privatno-pravna plaćanja, i koji će važiti za sve vrijeme, dok se u zemlji ne vrate normalne prilike, bio je u sadanjim prilikama naše kraljevine jedna potreba, ali on nije potekao zbog kreditne nesposobnosti njenih građana, već zbog prilika stvorenih spoljnom situacijom.«²⁰

Već u posljednja dva mjeseca 1912. godine u Monarhiji dolazi do niza stečajeva poduzeća koja se nisu mogla prilagoditi novonastaloj situaciji. Najiscrpniji gospodarski časopis toga razdoblja *Hrvatski Lloyd* u svom izvještaju o godini 1912. u dijelu koji se bavi stečajevima (insolencijama) piše sljedeće: »Već se od više decenija ne pamti, da je u Austro-Ugarskoj bilo toliko stečajeva kao u prošloj 1912. godini. Od 1. siječnja do 20. prosinca 1912. dogodilo se u Austro-Ugarskoj oko 460 velikih insolencija sa ogromnim pasivama od kojih 182 milijuna kruna... ..U kritičnim mjesecima listopad-prosinac dogodilo se ništa manje nego 214 insolencija s pasivom od nekih 80 milijuna kruna... Na Ugarsku polu otpada 160 stečajeva sa pasivom od 73,5 milijuna.«²¹ I tijekom 1913. došlo je do brojnih stečajeva (u siječnju četiri puta više nego godinu dana ranije u istom periodu).

Hrvatska je, kao većinom agrikulturna zemlja bila u nešto povoljnijoj poziciji u odnosu na ostatak Monarhije. Žetva godine 1913. nije podbacila, pa su se namaknula sredstva za osnovne životne potrebe. *Hrvatski Lloyd* o stanju u hrvatskom gospodarstvu 1912. i 1913. piše: »S veseljem možemo konstatirati, da cijela ta kriza nije u Hrvatskoj našla toliko žrtava kao u drugim krajevima naše monarhije. Dok su se u drugim krajevima insolence pojavile u ogromnom broju, osobito u susjednoj Ugarskoj, bio im je kod nas broj samo neznatno povećan prema normalnim vremenima. Dokaz je to, da je naš gospodarski život sazidan na vrlo čvrstom i solidnom temelju, a kako je kriza uništila većinom slabije organizacije, moći će se naš gospodarski život razvijati još povoljnije, kad minu glavnije posljedice krize.

Naša domovina ne može se pohvaliti, da raspolaže osobitom industrijom, pa nije mogao učinak zlih vremena biti od tolikog zamašaja kao drugdje, gdje je zastoj u konjunkturi proizveo nazadovanje, dapače presušenje svih privrednih vrela. Sav naš poslovni svijet: trgovci, obrtnici, industrija i poljoprivredno gospodarstvo trpili su veoma osjetljivo od skupoće novca i time uvjetovane slabije kupovne snage novca, kraj njegovog redovitog pomanjkanja. Općenito ipak nisu naši krajevi toliko stradali, kao drugdje, jer smo mi još uvijek agrikulturna zemlja, a prošlogodišnja žetva, ako i nije bila osobita, bila je ipak prosječno dobra, te se utrškom njezinim mogoše namaknuti bar najnužnije životne potrebe. To vrijedi osobito za manja mjesta i sela, dok u većim gradovima, diferenciranim privrednim okolnostima, bio položaj mnogo teži.

¹⁸ *Hrvatska zastava istine*, 13.3.1913. Postojalo je 372 milijuna kruna nenaplaćenih tražbina samo u Srbiji i Bugarskoj, a dio tih poduzeća je prestao raditi radi odlaska ljudi na bojište.

¹⁹ *Hrvatski pokret*, 14.11.1912.

²⁰ *Jutarnji list*, 26.10.1912. Poluslužbene novine koje svoje izlaženje počinju 1912. i koje su u svim pitanjima podržavale Cuvaja i vanjsku politiku Monarhije.

²¹ *Hrvatski Lloyd*, 11.1.1913.

Naša malena i slaba industrija zapela je, jer je svatko svoju slabu privredu upotrijebio za najnužnije potrebe, a poduzetni duh bio je sasvim skučen, pa je nestalo svakog osnivanja i razvitka. Svatko je bio zadovoljan, ako je mogao sačuvati stanje svog prijašnjeg poslovanja, a kraj vladajućih okolnosti nije ni najpoduzetniji duh mogao pomišljati na osnivanje novih ili proširenje postojećih poslova. U Zagrebu i u drugim našim većim gradovima osjećao se je osobiti zastoje u građevnoj industriji, koja je za nas od osobite važnosti za to, jer alimentira mnogo raznih obrta, a treba i znatni broj običnih radnika...Pate i svi obrti povezani s gradnjom.«²²

U *Domu* se prenose pohvale seljaštvu iz bankarskog sektora u tekstu »Kad sve popusti, seljak još drži«. U tekstu se hvale seljaci koji su usred krize još redovitije nego prije otplaćivali svoje dugove bankama pa su na taj način i spasili hrvatske banke.²³ Nema sumnje da je među tim seljacima bilo i seljaka iz sjeverozapadne Hrvatske.

No, situacija u Hrvatskoj je bila sve prije nego li dobra. Uslijed nerazvijenosti industrije prije početka ratova u Hrvatskoj i Dalmaciji je bio manji broj stečajeva nego u ostatku Monarhije, ali ono malo radništva što je postojalo u Hrvatskoj bilo je na rubu bijede. Radničke organizacije morale su u skladu sa svojim mogućnostima isplaćivati potporu nezaposlenim radnicima, kojih je iz dana u dan bilo sve više. Poslodavci su se u danim okolnostima snalazili kako su znali radi preživljavanja poduzeća. Mnoga poduzeća prestala su sa svakodnevnim radom i smanjila broj radnih dana na tri ili četiri tjedno.²⁴ Tisuće ljudi, hranitelja obitelji, bili su mobilizirani, pa su njihove porodice ostale prepuštene da se same snađu u nevolji. Razlozi mobilizacije su dobro poznati u historiografiji. Vodstvo Austro-Ugarske Monarhije nije nikako željelo dopustiti srbijansko širenje na Jadransko more. Da bi se to spriječilo zamišljena je samostalna Albanija koja je bila zajednički projekt Monarhije, Italije i albanskih intelektualaca koji su uglavnom živjeli van Albanije. Italija i Monarhija imale su dogovor iz 1897. prema kojem neće dopustiti nikom trećem da zavlada Albanijom, a u slučaju međunarodnih zapleta kakvi su izbili Balkanskim ratovima nastojat će ostvariti autonomnu ili pak neovisnu Albaniju.

S druge pak strane, Rusija je kao zaštitnik Srbije mobilizirala svoju vojsku i potencijalna tvrdoglavost Srbije mogla je dovesti do svjetskog rata. Među mobiliziranim stanovništvom kojeg je na području Banske Hrvatske i Dalmacije bilo na desetke tisuća bilo je i puno stanovnika Koprivnice te sjeverozapadne Hrvatske. U Državnom arhivu u Varaždinu čuvaju se pozivi koje su pojedinci dobili za mobilizaciju i ima ih veliki broj.²⁵ Uslijed loše gospodarske situacije i odlaska ljudi u vojsku u određenim dijelovima Hrvatske nisu više uopće radila privredna poduzeća.²⁶ U socijaldemokratskim novinama *Slobodnoj riječi* u naslovima su česte riječi besposlica, bijeda, glad. Čak se prozivaju i hrvatski političari, jer su za Crveni križ balkanskih država dali velika sredstva, a za narod koji gladuje nitko nije sabirao ništa. Kao pokušaj rješenja besposlice Zemaljska vlada je pokrenula neke građevinske radove, ali to je u općoj bijedi bila samo kap u moru potreba.

Nema sumnje da je i sjeverozapadna Hrvatska dijelila sudbinu ostatka Monarhije. Stečajeva je zasigurno bilo i u tome kraju, ali razmatranje o njihovom broju uslijed loše očuvane građe bila bi čista spekulacija, no sa sigurnošću možemo reći da je porast kamata i odlazak hranitelja u vojsku ostavio velike posljedice na stanovništvo.²⁷

²² *Hrvatski Lloyd*, 3.1.1914.

²³ *Dom*, 14. 5.1913. Novine HPSS-a

²⁴ *Slobodna riječ*, 22.9.1913.

²⁵ Državni arhiv Varaždin, Gradsko poglavarstvo Koprivnica, fond 0014, 5728,5582,9513, 9112, 9168, 9055, 7017. Ovo su samo primjeri vojnih poziva kojih ima puno više.

²⁶ *Slobodna riječ*, 20.1.1913. Primjer Mitrovice gdje je oko tisuću porodica zahvaćeno glađu.

²⁷ Za razliku od arhiva u Varaždinu, u Osijeku je ostala dobro očuvana zbirka dokumenata Kraljevskog kotarskog suda u kojoj se nalazi popis stečajeva za razdoblje od 1848. pa do kraja Velikog rata. U Varaždinu nisam uspio doći do građe s Kraljevskih kotarskih sudova. Prema usmenom izvještaju postoji svežanj dokumenata sa suda koji nije moguće ni datirati.

IZRAZI SOLIDARNOSTI BALKANSKIM SAVEZNICIMA

Prikupljanje sredstava za Crveni križ Balkanskih država odvijao se u cijeloj Hrvatskoj. Na području sjeverozapadne Hrvatske molbe su podnijeli Hrvatski sokol iz Bjelovara²⁸, Krizman i drugi iz Varaždina²⁹, Dr. Stržić i drugi iz Bjelovara³⁰, Antun Vargić i drugi iz Virovitice³¹, Lbierkowski i drugi iz Slatine³². Po izbijanju rata 1912. godine je Hrvatski sokolski savez izdao apel na sva društva u Banskoj Hrvatskoj da oporezuju svoje članove sa 50 filira u korist Crvenog križa za balkanske saveznike. Po tom apelu počeli su postupati i čelnici Hrvatskog sokola u Koprivnici, koji su odlučili poslati molbu za skupljanje milodara za balkanske saveznike. Prije nego je ta molba pozitivno riješena došlo je do incidenta koji je postigao da, prema pisanju ponovno pokrenute *Podravske hrvatske straže*, Koprivnica bude jedini grad u Hrvatskoj koji za balkanske saveznike nije skupio ni filira. Razlog je taj što je jedan od članova Hrvatskog sokola dr. Edo Schubert prijavio vladinom povjereniku Šmitu nezakonito prikupljanje sredstava.

Naime, kad je čovjek zadužen za prikupljanje sredstava podvornik Loborec došao kod dr. Ede Schuberta, ovaj ga je pitao ima li dozvolu od policije. Kako dotični nije imao dozvolu, ovaj ga je odbio. Nakon toga Schubert je otišao vladinom povjereniku Šmitu. Potom je policija uhitila podvornika Loboreca i uzela mu do tad skupljenih 18 kruna. Tada prestaje prikupljanje sredstava. Ovaj slučaj je vukao repove i nekon Balkanskih ratova, jer je na godišnjoj skupštini Hrvatskog sokola 1914. odlučeno da se Schuberta isključi iz Hrvatskog sokola.³³ Uz prikupljanje sredstava za Crveni križ balkanskih zemalja iz Hrvatske je na balkansko bojište krenuo i niz vojnih dobrovoljaca te liječnika koji su dobili pozive od svake zemlje pojedinačno. Broj dobrovoljaca iz sjeverozapadne Hrvatske je barem prema napisima iz hrvatskih novina i sačuvanoj građi u Hrvatskom državnom arhivu, bio značajno manji od broja dobrovoljaca iz Slavonije, Srijema ili Dalmacije. Od liječnika, u Srbiju je otišao dr. Stjepan Stanković iz Varaždina i to u vlastitom trošku.³⁴ Uz odlazak na bojište solidarnost se iskazivala i raznim izjavama običnog svijeta po hrvatskim selima i gradovima. To dovodi do velikog broja veleizdajničkih procesa. U razdoblju od početka 1913., pa do svibnja bilo je preko 200 veleizdajničkih procesa.³⁵ O tim procesima redovno izvještavaju hrvatske novine. Osude su od nekoliko mjeseci radi uvrede kralja, pa do nekoliko godina radi špijunaže. I među tim procesima puno je veći broj stanovništvu Dalmacije, Slavonije ili Srijema. No, zabilježeni su u tisku i neki primjeri gdje je osuđeno stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske.³⁶ Ukupno gledajući, narod sjeverozapadne Hrvatske je uslijed manje zastupljenosti srpskog stanovništva nego u Slavoniji ili Srijemu ipak bio mirniji i puno manje doživljavao ovaj rat kao svoj.

²⁸ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 4960, kutija 859

²⁹ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 4981, kutija 859

³⁰ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5032, kutija 859

³¹ HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5146, kutija 859

³² HDA, PRZVI, sv. 6-22, 5259, kutija 859

³³ *Podravska hrvatska straža*, 7.2.1914.

³⁴ *Hrvatski pokret* 4.11. 1912, *Hrvatski pokret*, 18.11.1912.

³⁵ F. ŠIŠIĆ, « Kako su Hrvati mislili... », 10.

³⁶ Za ilustraciju: *Slobodna riječ* 5.7.1913., Oton Santel iz Zagreba, učitelj tjelovježbe u Varaždinu je 11.5. rekao glazbenicima zagrebačke domobranske glazbe da bi im bilo bolje da su Srbi. Pogrdio je kralja i rekao: « Živio kralj Petar, ja sam bio Čeh, sada sam Srbin, služio sam u srpskoj vojsci i opet ću«- za to je osuđen na godinu dana tamnice; *Slobodna riječ*, 30.5. 1913. Stjepan Vidović iz Slatine osuđen na 8 mjeseci zatvora radi uvrede kralja; *Slobodna riječ*, 2.4. 1913. Mihajlo Poszmodi iz Čakovca osuđen na šest mjeseci zbog uvrede kralja.

KOLERA U HRVATSKOJ 1913. GODINE

Godine 1913. povratkom dobrovoljaca iz Balkanskih ratova i prolaskom turskih izbjeglica te povratkom muhađira³⁷ iz Makedonija u područja Slavonije, Srijema, Bosne i Hercegovine proširila se epidemija kolere koja je u Osmanskom carstvu izbila još 1911. Kolera je jedan od razloga nepotpune mobilizacije Carstva i nepopunjenosti vojnih jedinica. Iz osmanskih rovova proširila se u bugarske, srpske i rumunjske redove tijekom ratova, a završetak tih ratova donosi i njeno daljnje širenje. Od kolovoza 1913. u našem tisku javljaju se obavijesti o širenju kolere iz Srbije. Najviše su bili zahvaćeni Slavonija, Srijem i Bosna i Hercegovina. Do sredine studenoga kada je bolest gotovo sanirana, na teritoriju Hrvatske i Slavonije oboljelo je 555 ljudi, a od toga je umrlo 231. Smrtnost kod zabilježenih slučajeva bila 41,6 %.³⁸

Nekoliko je razloga brzom širenju kolere u hrvatskim krajevima. Neobrazovanost stanovništva je pogodovala razvoju kolere. U Bošnjacima je zabilježen slučaj kada su kraj otvorenog lijesa bez ikakve dezinfekcije obavljene karmine u kući čovjeka umrlog od »azijatske kolere«. ³⁹ O neozbiljnosti i neznanju stanovništva svjedoči i pismo kraljevskog kotarskog predstojnika iz Cerne Predsjedništvu zemaljske vlade. On se 28. rujna 1913. uputio u romsku naseobinu u Cerni da vidi kako se provode mjere za prevenciju kolere. Bez obzira na zahvaćenost mjesta kolerom stanovništvo se pripremalo za proslavu svog crkvenog blagdana na koje je inače dolazilo stanovništvo iz okolice. Naredio je zatvaranje mjesta i sprečavanje gostiju da dođu na proslavu.⁴⁰ Nedostajalo je i liječničkog kadra (kako su svi liječnici Srijema otišli u Bošnjake, na 2000 kilometara nije bilo liječnika).⁴¹

Problem je bilo i kasno izoliranje područja zaraženih kolerom. Prošlo je gotovo mjesec dana dok nije zatvorena granica prema Bosni iako se iz Bosne širila bolest.⁴² Tek sredinom rujna dolazi do zabrane uvoza robe iz Srbije i Bugarske zbog kolere.⁴³ Zemaljska vlada prekasno određuje i da radnici iz Srbije i Bosne, bez obzira jesu li državljani Monarhije, mogu samo u grupama od najmanje deset osoba prelaziti granicu (ako imaju posla), moraju proći liječnički pregled, treba ih smjestiti u izolirane prostore te hraniti na račun poslodavca.⁴⁴ Indikativan je i primjer kada naselje Kuzmin (kotar Mitrovica) nije na vrijeme izolirano pa je kolera preko jedne žene došla u Adaševce (kotar Šid) gdje se razboljelo 120 ljudi.⁴⁵ Higijenske navike stanovništva pogodovale su širenju bolesti. Pod prijetnjom raskušivanja kuća na račun vlasnika pokušao se stvoriti red u kućama.⁴⁶ U mjerama protiv kolere uz strogi red u kućama, prijavljivanje stranaca, zabranu primanja pošiljaka, preporuča se i pranje ruku u više navrata toplom vodom i sapunom, ispiranje zuba mlačnom vodom, umjerena i redovita prehrana, suzdržavanje od alkohola, te nekonzumiranje nezrelog i neoprano voća.⁴⁷

Panika se širila i na područja središnje i sjeverozapadne Hrvatske.⁴⁸ Iz straha pred kolerom zagrebački je gradski zdravstveni odbor pod vodstvom gradskog fizika dr. Rihtarića objavio već poduzete mjere protiv kolere. Na Zelenom brijegu opremljena su 22 kreveta za oboljele, pregledane su kuće, izdan je oglas, a kotarski liječnici pazili su na kolodvorima na putnike iz zaraženih krajeva. Predlo-

³⁷ Muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine koje je tijekom mladoturske vladavine u Osmanskom Carstvu (1908.-1912.) planski naseljavano u Makedoniju.

³⁸ *Slobodna riječ*, 19.11.1913.

³⁹ *Slobodna riječ*, 28.8.1913.

⁴⁰ HDA, PRZV, 6-14, 5430/1913, kutija 851.

⁴¹ *Slobodna riječ*, 5.9.1913.,

⁴² *Slobodna riječ*, 6.9.1913.

⁴³ *Slobodna riječ*, 16.9.1913

⁴⁴ *Slobodna riječ*, 1.10.1913.;

⁴⁵ *Slobodna riječ*, 18.10.1913.

⁴⁶ *Slobodna riječ*, 10.9.1913.

⁴⁷ *Slobodna riječ*, 11.9.1913.

⁴⁸ *Slobodna riječ*, 18.9.1913. »Kolera pobjedonosno stupa i prema sjeveru Hrvatske.«

ženo je i da se nabavi brošura dr. Vrabčevića o koleri i da se podijeli u šire narodne slojeve.⁴⁹ Napredovanje kolere nije se dovoljno brzo zaustavljalo, ali može se ipak reći da epidemija nije imala katastrofalne posljedice jer je zahvatila samo istok zemlje. Zaustavljanje kolere prije dolaska na sjeverozapad donekle potvrđuje i tezu da je iz tih krajeva bilo malo dobrovoljaca pa nije imao tko širiti bolest. Najzapanjniji slučaj oboljenja od kolere zabilježen u tisku bio je slučaj u Bjelovaru.⁵⁰

ZAKLJUČAK

Stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske je u vrijeme Balkanskih ratova dijelilo sudbinu stanovništva Banske Hrvatske u kojoj je na snazi bilo neustavno stanje, bila je inflacija, ljudi su ostajali bez posla, a brojni stanovnici su bili mobilizirani. Ipak, postojala je i velika razlika između toga kraja i dobrog dijela današnje Hrvatske. Sjeverozapadna Hrvatska je bila puno mirnija od krajeva u kojem je postojao veliki broj pripadnika srpske zajednice te od Dalmacije gdje je uslijed srpske propagande i djelovanja omladine koja je tamo imala svoje središte veliki dio stanovništva taj rat doživljavao gotovo kao svoj. Vrlo je mali broj veleizdajničkih procesa u ovim krajevima iako ih je u banskoj Hrvatskoj bilo nekoliko stotina. Neprikupljanje sredstava za Balkanski crveni križ u Koprivnici, nedostatak dobrotvornih koncerata, neveliki iznosi koji su prikupljeni u drugim gradovima (nema nijedan grad među deset na ljestvici Banske Hrvatske) pokazuje da narod sjeverozapadne Hrvatske nije Balkanske ratove doživljavao kao svoje.

Nedostatak lokalnog tiska i arhivske građe na nekim područjima nas ostavlja u sferi spekulacije. Nemoguće je zaključiti koliki je broj stečajeva u gradovima na sjeverozapadu jer ih tisk koji je izlazio u vrijeme Balkanskih ratova ne navodi. Analize koje su radili tadašnji ekonomski časopisi u Hrvatskoj (*Hrvatski Lloyd*, *Hrvatski udrugar*, *Zrno*) bile su preopćenite (čak nema ni ukupni broj stečajeva u Banskoj Hrvatskoj) pa tako o atmosferi i radničkim problemima više možemo doznati iz socijaldemokratskih novina *Slobodne riječi*. Stanje ni na ekonomskom polju očito nije bilo kaotično jer se ne navodi poimence nijedan grad ovoga područja da bi se oslikala radnička bjeda. Primjer bjede je Mitrovica koja je ostala bez ikakve poslovne djelatnosti.

Kolera, koja je zahvatila istok Hrvatske donijela je i na sjeverozapad paniku, ali u tim krajevima nije uzela maha. Djelovanje političara ovih krajeva se također ne može pratiti. Naime, ukidanjem Sabora njihovo djelovanje je prebačeno na stranice tiska, a kako su lokalne novine prestale izlaziti, a *Dom* je bio tjednik, nije ostalo očuvano gotovo ništa o političarima iz ovoga kraja u razdoblju Balkanskih ratova. Proboj ideja Stjepana Radića i snaga pravaštva u ovim krajevima doprinosi mirnijem doživljavanju ratova. Pojavila se solidarnost, nedvojbeno se i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Osmansko Carstvo doživljavalo kao nešto dekadentno, preživljeno, tlačiteljsko, ali je zanos prema Srbiji kao Pijemontu nedvojbeno manji nego u većini hrvatskih krajeva.

SUMMARY

Northwest Croatia during the Balkan Wars shared the destiny of the rest of Croatia, and, in the economic area, the whole of Austro-Hungarian Monarchy. On 31 March 1912. Constitution was suspended in Croatia and Commissariat with a Royal Commissioner Slavko Cuvaj was established. His laws on press freedom and freedom of public gathering largely determine the possibility of monitoring the situation in northwest Croatia during the Balkan wars. Numerous papers, including the local

⁴⁹ *Slobodna riječ*, 15.9.1913. Uz te prijedloge Rihtarić predlaže i da se: « 1. odredi raskužba stanova kod preseljenja teško bolesnih na sušici i u slučaju smrti, 2. da se podignu specijalne bolnice za sušičave u gorskom kraju, 3. da se drže pučka predavanja učiteljima pa u školi o tuberkulozi, 4. da se možda pozovu gospojinska društva, da ispituju stanbene prilike siromašnih slojeva. » Svoje prijedloge dodao je i dr. Čačković: »1. moralo bi se zabraniti pljuvanje po javnim mjestima. zato bi trebalo svuda i po ulicama i trgovinama namjestiti higijenske pljuvačnice s vodom. Kod nas se svuda strahovito pljuje, a time se najviše raznose bolesti.; 2. prašinu treba svuda suzbijati taracanjem ulica i polijevanjem; 3. muhe i štakore treba sustavno tamaniti. «

⁵⁰ *Slobodna riječ*, 16.9.1913.

newspapers *Podravska hrvatska straža* from Koprivnica and *Hrvat* from Virovitica, were not published because of the reactionary law. The study of this subject is, therefore, reduced to the documents from Croatian National Archive and articles from some national newspapers. Dissolution of the Croatian Parliament in February 1912. has led to numerous demonstrations, most important of which were student occupation of University, general strike of pupils and assembly movement across Croatia. High school students and girl students from vocational school from Koprivnica participated in the pupil strike. The most significant meeting in the northwest Croatia was held in Varaždin in the organization of the members of Party of Right and the Social Democrats. With the outbreak of the Balkan wars and the declaration of a moratorium on payment of the Balkan countries, the whole Monarchy was faced with inflation, rising interest rates and the number of bankruptcies. Croatia has not been spared, but had smaller number than the rest of the Monarchy. The population was mobilized in case of war with Serbia or with Russia, including many mobilized in northwestern Croatia. Mobilization complicated economic situation even more. There were many expressions of solidarity with the Balkan allies in Croatia, but northwestern part of Croatia was more reserved than Dalmatia, Slavonia and Srem. Funds for the Red Cross of the Balkan states were raised, volunteers and doctors went to battlefield, many processes for treason were held. All this happened also in the northwest of Croatia, but in a much smaller scale. After the war, in August 1913 cholera epidemic breaks out in Slavonia and Srem, reaching Bjelovar on the west. That caused panic, but the number of infected was not too great.

Northwest Croatia was much more moderate during the wars than the rest of the country, due to a smaller impact of Coalition and youth on the population which, besides the traditional commitment to Party of Rights, began to adopt the ideas of brothers Radić.